

Gruber Enikő

ELTE, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola
 eniko.gruber@gmail.com

„A SZÜLETÉS NEM KEZDETE A LÉTNEK, CSAK BIZONYOSSÁGA ANNAK, HOGY VAGYUNK”¹

“Birth is not the beginning of life, only a proof that we exist”

„Rođenje nije početak biti, već samo evidentnost toga da jesmo”

Balázs Lajos: *Sorsfordulások rítusai a székely-magyaroknál I.* Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013

Balázs Lajos néprajzkutató fontos szerepet tölt be az erdélyi tudományos életben. Munkásságának sajátos vonása, hogy kutatásait kizárólag Csíkszentdomokos területén végezte, ott viszont a népi hagyomány szinte minden mozzanatát megpróbálta tetten érni. Az egyik vele készült interjúban erre azzal a magyarázattal szolgált, miszerint ő sokkal inkább a vertikális kutatás híve, vagyis többre értékeli, ha a munkát ásóval, mintha gereblyével végeznék.² Kutatási területe a születés, a házasság és a halál szokásvilága. Ezekből a témakörökből születtek meg trilógiakötetei a kilencvenes években, *Az én első tisztességes napom.* Párvalasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson; *Menj ki én lelkem a testből.* Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson és *Szeretet fogott el a gyermek iránt.* A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson. A Pallas-Akadémia Könyv-

BALÁZS LAJOS

Sorsfordulások rítusai
 a székely-magyaroknál I.

*Szeretet fogott el
 a gyermek iránt*

¹ Részlet Kiss Jenő *Még jöttöd várom* című verséből.

² Forrás: http://www.napkut.hu/naput_2008/2008_10/166.htm

kiadó jóvoltából 2013-ban megjelenhetett a hármaskönyv első részének bővített kiadása, melyet most részletesebben is bemutatok az olvasóknak.

Balázs Lajos könyvének *Bevezető* részében megpróbálja összegezni azokat a romániai magyar kutatásokat és publikációkat, amelyek a születés hagyományával foglalkoznak. Sajnos, arra a következtetésre kellett jutnia, hogy ezek számbeli mértéke nagyon kevés, és a meglévők közül is a legtöbb a XX. század elején íródott. Az első világháború után ugyanis az ilyen jellegű kutatások még inkább alábbhagytak. A rendszerváltást követően megalakult a Kriza János Néprajzi Társaság, melynek ösztönző tevékenysége egy kicsit megmozgatta az állóvizet, ám még ez is kevésnek bizonyult ahhoz, hogy azt a rengeteg hiányosságot pótolni tudja, ami a sok-sok éves kutatómunka hiányából adódóan kialakult. Jelen kötetben a szerző, saját bevallása szerint – a születés művelődéskörét vizsgálja, és hogy ezt a mozzanatot a fókuszcsoport hogyan élte meg. Elsősorban arra keresi a választ, hogy „melyek azok a rítusok, amelyek az újszülöttet »élővé« szocializálják, amelyekkel megerősítik a születés tényét, és befogadják a közösségbe, elismerik, hogy »élő«” (24). Mindemellett fontosnak tartja azt is feltárni, hogy a csíkszentdomokosiaknál milyen magatartásformák, ideológiák párosulnak a gyermeknemzés és a gyermekszületés aktusához. A konkrét kutatás az 1985 és 1997 közötti években történt, mélyinterjúk formájában, mintegy 30 adatközlővel. A megszólaltatottak kétharmada 50 év feletti volt, de akadtak néhányan a 20–30 évesek soraiból is. A korosztály ilyen nagymértékű kiszélesítésének szükségességét az indokolta, hogy egy-egy szokásról olyan ember is nyilatkozhat, aki még átélte, és olyan is, aki már csak hallomásból ismeri. Az idősebbek megszólaltatásának még egy nagyon fontos mozzanata volt. Tudtukon kívül ők voltak azok, akik határt húztak a régmúlt és a jelen kor szokásai között, megkönnyítve így a kutatásvezető helyzetét.

A születés folyamatát a rítusok három típusának – az elválasztó, az eltávolító és a beavató – a segítségével követhetjük végig. Az elválasztó rítusok közé tartozik mindaz, ami a fogantatás előkészítésétől a terhesség utolsó szakaszáig történik, az eltávolítók közé soroljuk magát a születést és az újszülöttel kapcsolatos első mozzanatok (a családon belüli fogadtatás vagy a név kiválasztása), a beavató rítusok közül pedig a legfontosabb a keresztelezés.

A születés rítusainak gyökerei már a lakodalmi rítusokban fellelhetőek, éppen ezért a kutatás ezt tekinti kiindulási pontnak. A lakodalom szokásrendjében jelentős helyet foglal el a fenyőfa, mely többféle jelentéstartammal is bír. Annyira fontosnak tartják, hogy a kapura feltűzött ágakat éjszaka még vigyázzák is, ugyanis ha bármi történik velük, az rossz előjelnek számít. Általában a régi szeretőktől féltik, hiszen bevett szokás, hogy ha valaki levágja, az a menyasszony

megszégyenülését jelenti. Ugyanakkor már a szedéskor nagyon kell vigyázni az ágak hegyére, mert ha letörik, akkor az ifjú pár később nem tud együtt hálni. A fenyőfához kapcsolódó szokások közül az ágsírató és a perec a legfontosabb. Ágsírató alkalmával a leendő ara a kapura tűzdelte ágakra hajolva, barátnői jelenlétében sírva búcsúzik a leányságától, a perec pedig a násznagy ajándéka az ifjú párnak, ami nem más, mint egy fenyőfa, kenyér nagyságú lyukas kalácsan átszúrva. Mindkét szokás erősen erotikus tartalmú. A hagyományos lakodalmi ünnepség szerves részét képezik a különféle vicces játékok, mondókák, ujjjogtatók. Ezeket vizsgálva szintén felfedezhetjük az erotikus töltetet. Gondoljunk csak a *Piros alma levél nélkül, menyasszonyunk bugyi nélkül*, vagy a *Menyasszonyunk lába köze, olyan mint a hagyma töve!* bekiabálásokra. Balázs Lajos a lakodalmi ilyen jellegű megközelítése után megállapítja, hogy ez az esemény már magában hordozza a születés gondolati előkészítését. A társadalom szemében ugyanis egyfajta fordulópontot jelent, vagyis megengedetté, szinte elvárásá alakul át mindaz, ami addig a tiltott szférába tartozott.

A terhesség állapota egyfajta köztesség. Ez az az időszak, amikor mind az egyénnek a magánszférájában, mind pedig a közösség és az egyén kapcsolatában változások mennek végbe. A szerző szavaival élve: „olyan viselkedési szabályokat, tilalmakat, hagyományokat, szokásokat, hiedelmeket aktualizál, hív elő, amelyek korábban csak látenszen léteztek” (43). A vizsgálat középpontjában az állapotos asszony életmódváltozása áll. Olyan kérdésekre keresi a választ, mint: Honnan szerzett tudomást a menyecske a terhességéről? Hogyan fogadta a hírt? Hogyan fogadta a közösség? Kit avatott be először? Milyen hatással volt ez a házasetére, a kapcsolatrendszerére vagy akár a táplálkozására? A terhesség kilenc hónapjának legizgatóbb kérdése mégis az, hogy vajon mi lesz a gyermek neve. Mindenki hallott már ilyen-olyan jellegzetességekről, amely segítségével igyekeztek megjósolni a születendő gyermek fiú vagy lány voltát, de Balázs Lajos gyűjtésében rálehetünk egy-két számunkra is érdekesnek hangzó, eddig ismeretlen technikára: „A fiúgyermeknél, például, nem szeplősödik úgy meg az édesanyának az arca a terhesség alatt. A leánygyermek hordozásával legtöbbször úgy megszeplősödik, s még el es torzul. Az utóbbi időben. S mű azt figyeltük meg, hogy akkor leány lesz. S valóban úgy es lesz. Ez tapasztalat” (56), vagy „Én úgy hallottam, hogy egyik felől a nőnek, jobb felől, a fiú fogamzik, s bal felől a leány. Úgy mondták, van két petefészek, s ha jobb felől fogamzik, akkor fiú, s ha bal felől, akkor leány. De aztán a mozdulásból tájékozódtak, hogy fiú-e vagy lány” (56).

A születés pillanata az egyén számára egyfajta sorsformáló rituálé. Ez az a pillanat, amikor a figyelem az anyáról áttevődik az újszülöttre, hiszen a várt egyszerre valósággá válik, és elkezdődik a beépítés folyamata. A szülés ma-

gában hordozza a tapasztalati és a velünk született tudás együttesét. Nyomon követhető benne az adott közösség civilizáció- és művelődéstörténete. Manapság a nők már kórházban szülnek, teljes orvosi készültség mellett, mégis sok a rizikófaktor. Régebben a szokásokra hagyatkozva, otthon, puritán körülmények között zajlott mindez, mégsem mondhatni, hogy sokkal rosszabb esélyekkel. Mindennek megvolt a maga praktikája, amit a több évtizedes szokásrend szentesített. A csíkszentdomokosiak körében a gyermek teremtődése, a fogantatástól a születésig, egyfajta belülről jövő szent aktus, melyért napi szinten fohászoknak. Helyi sajátoságként említi meg a szerző, hogy más tájegységektől eltérően, itt az imán kívül semmilyen mágikus praktikát nem végeznek a szülés megkönnyítése céljából. Csupán „A jó Márjához, Szent Antalhoz s Szent Józsefhez” (62) fohászoknak. A fejezet további részében részletesen olvashatunk nyilatkozatokat arról, hogy általában hol, miben és kinek a jelenlétében zajlott le a szülés. Számunkra, a mai kor emberének, amikor társadalmunk azt sem tudja, hogyan kímélje az állapotos asszonyt, egy kissé furcsának tűnhet, de a szülés megindulásáig szinte ugyanúgy kezelték az anyukát, mint bárki másét. Több interjúalany is említést tesz arról, hogy nem számított ritka esetnek, hogy akár a szántóföldön, munka közben indult meg a szülés folyamata. Ez az egyszerűség magára a szülés levezetésére is jellemző volt. A saját otthonukban, az általuk amúgy is használt ágyon, a családot kizárva, a bábaasszony segítségével hozták világra az új életet. „A bábasszonyt mindig hívták. Olyan pontosan járt a háború előtt, mint egy orvos. [...] Az orvosoktól tanulták a mesterséget. Négyen voltak, s mind ügyesek. A háztól, ha látták, hogy kell, futottak a bábáért. Amíg meg nem szült, senki más nem segített, s nem lehetett ott” (64). A mostanában egyre divatosabb apás szülés fel sem merülhetett abban az időben. A férfiak már csak akkor láthatták a nejük, amikor az újszülöttet a kezében ringatta. Maga a szülés többféleképpen történhetett. „Csak hanyatt lehet szülni. De guggolva es megtörténik, mert idő sincs lefeküdni. Attól es függ, hogy bírja a fájdalmat viselni az anya. Hogyan könnyebb neki.” vagy „Nagy ruhafőző fazak víz kell, hogy érjen térdig a víz. Olyan jó langyos vízbe kell állítani, s a mellbimbókat is olyan vízzel dörzsölgetni. Szépen, szépen, hogy puhuljanak fel. Hamarabb nyílik a test attól a felmelegedéstől, s a mellbimbó se szakad bé.” vagy akár „Szültek állva es. Megkapaszkodott akár az ágy végibe, akár egy fába, amit meg tudott fogni. S valaki kifogta a gyermeket. Azt mondják könnyebb volt állva szülni. Guggolva nem lehetett szülni. Szültek még térden állva is. Most meg mind viszik el mentővel őket. Én nyolcat szültem, s mind feküdvé. Ki hogy szül, attól függött, milyen volt a felszerelése [ti. szervezete]. Van, amelyiknek szűk a teste derekban, annak nehéz a szülés” (68) – olvashatjuk a

különböző nyilatkozatokat. A szülést követően az elsődleges dolog a köldökzsinór elvágása. Erre is voltak különböző technikák. Néhol ollóval, máshol késsel vagy bicskával történt, ezek hiányában viszont sokszor csak elszakították. A bábaasszony ezután megtisztogatta és összevarrta az anyát, majd a „hasát törülközőbe varrta szorosán, azért, hogy a méh tapadjon vissza a helyire” (75). A továbbiakban választ kapunk azokra a kérdésekre, hogy: Milyen ruhát adtak az anyára szülés után? Mikor ehetett és ihatott először és mit? Szabadott-e aludnia mindjárt a szülést követően? Mi történt a tisztálkodó vizével és a ruháival?, illetve Mi történt akkor, ha valaki a mezőn szült?

A kötet az eltávolító rítusokon belül külön tárgyalja az újszülöttet körülvevő rítushálót. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a figyelem ekkor már sokkal inkább az újszülöttre irányul, az anya pedig háttérbe szorul. A csecsemő fogadtatásának befolyásoltságát elsődlegesen a nem határozta meg. „Rendszerint a fiúnak örvendtek. Hogy legyen az apának gyermek. Annak örvendnek jobban. Én nem készültem egyikre se, se fiúra, se leánkára, mert én nem vótam gyermekszerető. Én nem, egyáltalán. Én amíg nem lett gyermekem, el nem tudtam képzelni, hogy hogy szerethetik úgy a gyermeket s miért? Mikor lett, egyszerre megváltozott a természetem. OLYAN SZERETET FOGOTT EL A GYERMEK IRÁNT!” (93). Ezen rítusháló keretei között olvashatunk az első fürdetés szokásrendjéről, az öltöztetés hagyományáról, illetve arról is, hogy hova fektették a csecsemőt. Ugyanakkor a fejezet itt egy ponton még visszakanyarodik az anyára, amikor az eltávolító rítusokon belül kitér a gyermekágyasság kérdéskörére. Olyan témákat boncolgat, miszerint hova fektették az anyát a szülést követő időszakban, mitől tiltották, mit ehetett vagy kik látogathatták. A születés kapcsán a szerző külön összegzi a rendellenes helyzeteket. Ide sorolható a halva született gyermek, a szülés közben elhunyt anya vagy esetenként mindkettő, illetve a torzszülöttek. Sokszor ugyanis bár élve jött a világra a csecsemő, de valamilyen testi vagy szellemi hiányossággal, ami idővel a közösség ellenszenvét váltotta ki. Ebből adódóan a szülők sem fogadták nagy örömmel a már születésekor megbélyegzett újszülöttet.

Csíkszentdomokos évtizedekig híres volt a magas népszaporulatáról, amit több szociológiai kutatás is alátámaszt. Az 1990-es évek elején még magasabb volt a születések száma, mint az elhunytaké. Ezt azzal a néphagyománnyal magyarázzák, miszerint egy család akkor válik igazán teljes értékűvé, amikor az gyermekkel bővül. Hiszen: „Gyermek nélkül áldás sincs. Isten áldása a gyermek” (117). Ebből kifolyólag a meddőség közösségi ügy volt a faluban, ami nemcsak hogy beszédtemaként szolgált, hanem meg is vetették a nemzőképtelen személyeket. Úgy tartották, hogy a szaporodás erkölcsi és társadalmi szempont-

ból is fontos, ezért bármiféle akadályozása Isten ellen való véték. Az idősebb generációk idejében gyakori volt a tíz–tíz-egynéhány gyermek családonként, a fiatalabbak négyről-hatról számolnak be. Ezzel összhangban azonban – mint minden térségben – itt is megvoltak a sajátos házi praktikák a nemkívánatos terhességek ellen, bár ezeket magas fokú félelem kísérte. Istenfélő nép lévén, a csíkszentdomokosiak is tartottak a következményektől. Ennek ellenére azonban még az abortusztilalom idején is alkalmaztak különböző magzatelhajtó technikákat. Az eszközök és módszerek tárának tipologizálása szinte lehetetlen, megdöbbentő nyilatkozatokat hallhatott a szerző, melyet most mi is olvashatunk, de ezzel egy időben ugyanakkor érdekes is olyan információkról tudomást szerezni, melyek az akkori asszonyok leleményességének kiapadhatatlanságáról tesznek tanúbizonyságot.

A névválasztás Balázs Lajos szerint egy előkészítő mozzanat, hiszen egy jövőendő ember közösségi megjelölését készíti elő, mely által később a társadalom részévé válhat. „Az elvont, a köztudatban létező, kalendáriumi névjegyzékbe foglalt név, mellyel a születés várásában érintett egyének vagy kisközösségek jó ideig csak játszadoznak, a megszületéssel társadalmi funkciót tölt be. Akinek előkészítették, akinek választották, ahhoz azonnal hozzátapad” (169). A névválasztás azért fontos momentum, mert alapfeltétele a beavató rítusok elkezdésének. Ugyanilyen szerepe van a keresztszülők kiválasztásának is. Ha ők megvannak, akkor át lehet lépni egy új szakaszba, mely magával a keresztelés eseményével kezdődik.

A születés folyamata a beavató rítusok által válik lezárttá. A beavatás három fontos eseményt tartalmaz. Közülük az első és legfontosabb a keresztelés, mely a keresztény egyházba való befogadást szimbolizálja, ugyanakkor ez jelenti a társadalomba való beágyazódást is. Ettől az eseménytől kezdve a csecsemő teljes jogú tagja közösségének. Régebben, az idősebb adatközlők fiatalkorában, az újszülöttet hathetes koráig szinte mindig, kivétel nélkül megkeresztelték. Akkoriban az emberek sokkal babonásabbak voltak, és nem akarták, hogy sokáig pogány maradjon a gyermek. Manapság ez elhúzódik. Nem ritka, hogy csak két-három éves korban kerítenek rá sort. Érdekességnek tűnhet, de eleinte a keresztelő szertartáson kizárólag a keresztanyák vettek részt. Mivel sem a szülőknek, sem a férfiaknak nem volt teendőjük, így ők teljesen háttérbe szorultak. Az ő aktivizálásuk nem olyan régi keletű. „A szülők azután kezdtek el menni, hogy ez az új világ lett. Addig csak a keresztszülők mentek” (235). A keresztvíz alá is csak a keresztanya tarthatta a gyermeket, mostanában kezdett elterjedni az a szokás, hogy ezt az édesanya is végezheti. A keresztelőről hazatérve a csecsemőt az asztal alá helyezték, vagy csak megkerülték vele az asztallábát, melynek

szimbolikus volta még inkább megerősítette a befogadás tényét. A hazaérkezés után pedig kezdetét vehette a radina. A radina Székelyföldön a keresztelő utáni lakomát jelenti, illetve azoknak az ételeknek az összességét, amiket erre a célra hordanak össze a vendégek. Korábban a keresztelő sokkal fontosabb szerepet kapott a néphagyományon belül, és a radina mellékes velejáró volt, újabban viszont ez a tendencia megfordult. Manapság akkor tűzik ki a keresztelő időpontját, ha az utána lévő lakomára megvan az anyagi keret. A szerző e két esemény összekapcsolódását az esküvő-lakodalom és a temetés-halotti tor elválaszthatatlan kettősségéhez hasonlítja.

Míg a csecsemő beavató szertartása a keresztelő, addig az anyáé a szabadulás. A terhes asszonyt ugyanis a közösség tisztátalannak tekinti, akire a szülés után különböző tilalmak vonatkoznak. Ezekről a tilalmaktól viszont egy idő után szabadulnia kell, és ez a tilalmi rendszerből való kiszabadulás a szabadulás, tisztulás néven ismert szertartás. „Legelsőben, mikor az asszony fel szabadul azt ágyból, akkor a templomba menyen. Ott oldozza fel a pap. Ugye meggyóntassa, a bűneit megbocsássa” (257). A csíkszentdomokosi asszonyok nagy részére viszont jellemző volt, hogy nem templomba mentek megtisztulni, hanem egy útszéli keresztet választottak erre a célra, és azt kerülték meg többször is imádkozás közben. Ezt a változatot leginkább azért preferálták, mert ingyenes volt. Bár hivatalosan a pap sem kért pénzt érte, de illeték különböző ajándékokat vinni cserébe.

A három rítus részletes elemzése után a szerző külön-külön foglalkozik azokkal a hiedelmekkel, melyek szervesen hozzájuk kapcsolódnak. Az elválasztás hiedelmeinél először a nemzés, majd a magzatvédelemhez társíthatókat összegzi, külön kitérve a különböző alkati, lelki, jellembeli sérülések elleni tiltásokra, az eltávolítás hiedelmeinél a szülés, a gyermekágy, a gyermekálmom és az anyatej kérdéskörét járja végig, a beavatásnál pedig a keresztelés hiedelmvilágát.

A könyv utolsó részében a leányanyaság és a szerelemgyerek jelentéstartamának vizsgálata következik, a hagyományellenesség szimbólumaként. Balázs Lajos nagyon szépen kifejti: „Törvényszerű, hogy ahol szabály van, ahol intelmek és tiltások szabályozzák az életet, ott szabályszegők és szabályszegések is előfordulnak” (337). Ennek értelmében a születés szokásrendjében is jelen vannak a szankciókkal mit sem törődő egyének, és előfordul a hagyományokkal ellentétes magatartásforma. Így lesznek megesett lányok és zabigyerek. Esetükben is ugyanazokat a kérdéscsoportokat vizsgálja a szerző, melyeket a hagyományos családmodellbe született gyermekeknél. A leányanya esetében pedig arra kíváncsi, hogy a későbbiekben hogyan tudott beilleszkedni a falu

közösségi életébe. Talált-e magának férjet, és ha igen, az hogyan fogadta a gyermekét? A férj a nevére vette-e őt? A falu mit szólt mindehhez? Ez ugyanis minden nő életében egyfajta mérce.

A születéssel kapcsolatos történések és szokások hagyományát két kapcsolattrendszer kivizsgálásával zárja a kötet. A szerző fontosnak tartja tisztázni, hogy milyen viszony alakulhatott ki a születendő gyermek és a keresztszülei, illetve a szülők és a keresztszülők között. Egy kapcsolat hosszú távú fenntartása érdekében ugyanis nagyon is releváns, hogy mennyire engedik közel magukat egymáshoz. Vannak írott és íratlan szabályok, melyek betartása elengedhetetlen egy zárt közösségben az egyén megítélése szempontjából.

Balázs Lajos könyve a mély rétegekig lenyúlva teszi vizsgálódása középpontjába a születést és az azt körülvevő hagyományokat. Egy faluközösség szokásrendjével alátámasztva próbálja megmagyarázni az emberi sorsfordulók talán legfontosabbjának a szerepét az egyén és az őt körülvevő tágabb csoport viszonyának alakulásában. Számunkra, a XXI. század embere számára, sok esetben túl archaikusnak tűnik egy-egy rítus, viszont el kell ismernünk, hogy közösségépítő szerepe folytán nem lehet eléggé felmagasztalni. A kötetért éppen ezért nemcsak a néprajztudománynak, hanem nekünk, laikusoknak is hálnak kell lennünk, hiszen ráébredt bennünket arra, hogy az egyszerű hétköznapi történések is mély tartalmakat hordoznak magukban.